

AXLOQ VA MANFAAT O‘RTASIDAGI ZIDDIYAT

*Nishonov Elshodbek**Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent axborot texnologiyalari
universiteti Samarqand filiali*

Annotatsiya: Ushbu maqolada axloq va manfaat o‘rtasidagi ziddiyat ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Inson hayotida axloqiy qadriyatlar va shaxsiy manfaatlar o‘rtasida yuzaga keladigan ziddiyatlar, ularning kelib chiqish sabablari, namoyon bo‘lish shakllari va bartaraf etish yo‘llari o‘rganiladi. Maqolada Sharq va G‘arb mutafakkirlarining axloq va manfaat masalasiga oid qarashlari qiyosiy tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy jamiyatda axloqiy tanlov muammolari, iqtisodiy va siyosiy manfaatlar ta‘sirida axloqiy me‘yorlarning transformatsiyasi, hamda axloq va manfaat uyg‘unligini ta‘minlashning ilmiy-amaliy asoslari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: axloq, manfaat, ziddiyat, axloqiy tanlov, qadriyatlar, manfaatparastlik, utilitarizm, ijtimoiy adolat, mas‘uliyat.

Axloq va manfaat o‘rtasidagi ziddiyat insoniyat tarixining eng qadimiy va dolzarb masalalaridan biridir. Har bir shaxs hayotida qaror qabul qilish, tanlov amalga oshirish jarayonida “to‘g‘ri” va “foydali” o‘rtasida turli darajadagi ziddiyatlarga duch keladi. Bu ziddiyat nafaqat individual, balki ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy darajalarda ham o‘zining keskin ko‘rinishlarida namoyon bo‘ladi.

Axloq – inson xatti-harakatlarining yaxshilik va yomonlik, ezgulik va razillik mezonlari asosida baholanishini ta‘minlovchi ijtimoiy ong shaklidir. Manfaat esa inson ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan maqsad, intilish va natijadir. Har ikki tushuncha inson faoliyatining turli jabhalarida uyg‘unlashganidek, ziddiyatga ham kirishishi mumkin. Maqolaning maqsadi – axloq va manfaat o‘rtasidagi ziddiyatning mohiyatini ochib berish, uning kelib chiqish sabablarini tahlil qilish va bu ziddiyatni bartaraf etish yo‘llarini ilmiy asoslashdan iborat.

Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy-tarixiy va fenomenologik metodlardan foydalanildi. Metodologik asos sifatida Sharq mutafakkirlari (Forobiy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy) va G‘arb faylasuflari (Aristotel, Kant, Bentam, Mill) qarashlari qiyosiy o‘rganildi. Shuningdek, zamonaviy axloq falsafasi, sotsiologiya va psixologiya sohalaridagi ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi. Tadqiqot doirasida axloq va manfaat o‘rtasidagi ziddiyatning turli ko‘rinishlari – iqtisodiy, siyosiy, kasbiy va shaxsiy darajadagi misollar asosida o‘rganildi.

O‘tkazilgan tahlillar natijasida axloq va manfaat o‘rtasidagi ziddiyatning quyidagi asosiy jihatlari aniqlandi:

Axloq va manfaat ziddiyatining nazariy asoslari. Sharq falsafasida axloq va manfaat masalasi ko'pincha "adolat" va "maslahat" tushunchalari doirasida o'rganilgan. Forobiyning "Fozil odamlar shahri" asarida axloqiy kamolotga erishgan shaxslar shaxsiy manfaatlarini jamiyat manfaati bilan uyg'unlashtirishi ta'kidlangan. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarida podshoh va amaldorlarning shaxsiy manfaatlari bilan xalq manfaati o'rtasidagi ziddiyatni hal etish yo'llarini ko'rsatgan. G'arb falsafasida esa bu masala "utilitarizm" (foydalilik) va "deontologiya" (burch etikasi) o'rtasidagi bahs shaklida namoyon bo'lgan. I. Kant axloqiy qarorlar manfaatdan mustaqil, sof burch hissi asosida qabul qilinishi kerakligini ta'kidlagan bo'lsa, I. Bentam va J.S. Mill foydalilik tamoyilini axloqning asosiy mezoni deb bilgan.

Iqtisodiy sohadagi axloq-manfaat ziddiyati. Bozor iqtisodiyoti sharoitida foyda olishga intilish ko'pincha axloqiy me'yorlar bilan to'qnash keladi. Korrupsiya, raqobatda nohaq usullardan foydalanish, iste'molchilarni aldash, ekologik me'yorlarni buzish kabi holatlar iqtisodiy manfaat va axloq o'rtasidagi ziddiyatning yaqqol misollaridir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, uzoq muddatli istiqbolda axloqiy tamoyillarga asoslangan biznes barqaror rivojlanish va ishonchli obro'ga ega bo'ladi.

Siyosiy sohadagi axloq-manfaat ziddiyati. Siyosatda hokimiyatni qo'lga kiritish va uni saqlab qolish manfaati ko'pincha axloqiy me'yorlar bilan ziddiyatga kirishadi. Yolg'on va f'dalar, raqiblarga nisbatan nohaq usullar qo'llash, saylovlarda firibgarlik, xalq manfaati emas, balki tor guruh manfaatlarini himoya qilish kabi holatlar siyosiy axloqning buzilishini ko'rsatadi. N. Makiavelli "Hukmdor" asarida siyosatda axloqiy me'yorlardan ko'ra kuch va ayyorlik ustun bo'lishi kerakligini ilgari surgan bo'lsa, zamonaviy siyosiy falsafa axloq va siyosatni ajratib bo'lmasligini ta'kidlaydi.

Kasbiy faoliyatdagi axloq-manfaat ziddiyati. Har bir kasb egasi o'z faoliyatida axloqiy tanlov muammosiga duch keladi. Shifokorning bemor manfaati bilan shaxsiy moliyaviy manfaat o'rtasidagi ziddiyat, advokatning haqiqat va mijoz manfaati o'rtasidagi tanlov, jurnalistning xolis axborot yetkazish va homiy manfaatlarini himoya qilish o'rtasidagi qarama-qarshilik – bularning barchasi kasbiy axloq va manfaat o'rtasidagi ziddiyatning ifodasidir.

Shaxsiy darajadagi axloq-manfaat ziddiyati. Kundalik hayotda har bir inson axloqiy tanlovga duch keladi. Do'stga yolg'on gapirib, o'z manfaati yo'lida harakat qilish; ishda nohaq ustunlikka erishish uchun hamkasbni tuhmat qilish; oila a'zolari oldidagi burch bilan shaxsiy manfaatlarni qondirish o'rtasidagi ziddiyat – bular shaxsiy axloqiy tanlovning ko'rinishlaridir.

Axloq va manfaat o'rtasidagi ziddiyat falsafiy adabiyotlarda "axloqiy dilemmalar" nomi bilan ham yuritiladi. Bu masala bo'yicha ikki asosiy yondashuv mavjud:

Birinchisi, axloq va manfaatni bir-biriga qarama-qarshi qoʻyuvchi yondashuv. Bu nuqtayi nazarga koʻra, axloqiy harakat har doim shaxsiy manfaatni cheklaydi, qurbonlikni talab etadi. Kant etikasi shu yoʻnalish vakili hisoblanadi.

Ikkinchisi, axloq va manfaatni uygʻunlashtiruvchi yondashuv. Bu nuqtayi nazarga koʻra, haqiqiy uzoq muddatli manfaat axloqiy xulq-atvorni talab etadi. Aks holda, qisqa muddatli foyda uzoq muddatda katta zararlarga olib keladi. Utilitarizm va zamonaviy biznes etikasi asosan shu yoʻnalishni qoʻllab-quvvatlaydi.

Oʻzbekiston maʼnaviyatida axloq va manfaat masalasi koʻpincha “halol” va “harom” tushunchalari doirasida oʻrganilgan. Islomiy axloqda halol yoʻl bilan olingan manfaat maqtagan, harom yoʻl bilan olingan manfaat esa qoralangan. “Qutadgʻu bilig”da aytilganidek: “Agar sen mansab va davlat istasang, avvalo adolatni oʻzingga yoʻldosh qil. Aks holda, bu dunyoda ham, oxirtda ham ziyon koʻrursan.”

Zamonaviy jamiyatda axloq va manfaat ziddiyati yanada murakkablashdi. Globallashuv, raqamli texnologiyalar, sunʼiy intellektning rivojlanishi yangi axloqiy dilemmalarni keltirib chiqarmoqda. Shaxsiy maʼlumotlarni sotish orqali foyda olish, sunʼiy intellekt yordamida nohaq ustunlikka erishish, ijtimoiy tarmoqlarda yolgʻon axborot tarqatish orqali siyosiy manfaatlarni qondirish – bularning barchasi axloq va manfaat oʻrtasidagi ziddiyatning yangi koʻrinishlaridir. Xulosa qilib aytganda, axloq va manfaat oʻrtasidagi ziddiyat inson hayotining ajralmas qismidir. Bu ziddiyatni butunlay bartaraf etish mumkin emas, ammo uni oqilona boshqarish, axloqiy meʼyorlarni shakllantirish va mustahkamlash orqali uning salbiy oqibatlarini kamaytirish mumkin.

Axloq va manfaat uygʻunligini taʼminlash quyidagi yoʻnalishlarda amalga oshirilishi mumkin:

- Axloqiy tarbiya tizimini takomillashtirish, yoshlarda axloqiy immunitetni shakllantirish;
- Iqtisodiyot va siyosat sohalarida axloqiy meʼyorlarning huquqiy kafolatlarini kuchaytirish;
- Korrupsiyaga qarshi kurashni tizimli davom ettirish, manfaatlar toʻqnashuvining oldini olish mexanizmlarini joriy etish;
- Ommaviy axborot vositalari orqali axloqiy namunali shaxslarning hayot yoʻllarini keng targʻib qilish;
- Kasbiy axloq qoidalarini ishlab chiqish va ularga rioya etilishini nazorat qilish tizimini yaratish.

Axloq va manfaat ziddiyatini ilmiy oʻrganish, uning kelib chiqish sabablari va bartaraf etish yoʻllarini aniqlash jamiyatda barqaror maʼnaviy muhitni saqlash, adolat va taraqqiyotni taʼminlashning muhim omilidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. **Forobiy, A.N. Fozil odamlar shahri.** – Toshkent: “Yozuvchi”, 1993. – 320 b.

2. **Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig.** – Toshkent: “Fan”, 1971. – 420 b.
3. **Kant, I. Axloq metafizikasi asoslari.** – Toshkent: “Ma‘naviyat”, 2018. – 200 b.
4. **Bentam, I. Axloq va qonunchilik asoslari.** – London, 1789. – 350 p.
5. **Mill, J.S. Utilitarizm.** – Toshkent: “Sharq”, 2020. – 180 b.
6. **Makiavelli, N. Hukmdor.** – Toshkent: “G.,afur G.,ulom”, 2015. – 160 b.
7. **Karimov, I. Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch.** – Toshkent: “Ma‘naviyat”, 2008. – 176 b.
8. **Quronov, D. Axloq falsafasi.** – Toshkent: “O.,zbekiston”, 2017. – 240 b.
9. **Shermuhamedova, N. Ijtimoiy falsafa.** – Toshkent: “Fan”, 2015. – 280 b.
10. **Rasulov, A. Islom axloqi va zamonaviy jamiyat.** – Toshkent: “Movarounnahr”, 2019. – 300 b.
11. **Aristothel. Nikomax etikasi.** – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2005. – 280 b.
12. **O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi.** “Korrupsiyaga qarshi kurashish to.,g.,risida”gi Qonun. – Toshkent, 2017.